

КРИЗЬ ПРИЗМУ ЮВІЛЕЙНОЇ ДАТИ: 125 РОКІВ ПЕРШОЇ ПУБЛІКАЦІЇ З КОЗАЦЬКОГО ПРАПОРОЗНАВСТВА

У статті досліджується історіографія формування та розвитку прапорничої традиції реєстрових полків Гетьманату середини XVIII ст. Дане історіографічне дослідження є завершальною публікацією циклу наукових розвідок щодо генези та реформування прапорничої традиції збройних сил Гетьманату другої половини XVIII ст.

Ключові слова: історіографія, гетьманат, реформа, прапор.

125 років тому у журналі «Київська старовина» з'явилась публікація невідомого автора «Заметка о козацких знаменах»¹. За своїм форматом – невеличка розвідка, текст якої розмістився на чотирьох сторінках і присвячувався особливим, але вкрай важливим «отрывочным сведениям» з історії прапорів реєстрових (городових) полків Гетьманату першої половини XVIII ст. Однак значення цієї праці для розвитку українського прапорознавства не може бути перебільшене.

Достатньо зауважити, що це була перша в українській історіографії публікація, присвячена окремій частині вивчення прапорів² загалом і козацьких зокрема. У ширшому плані дане дослідження заклало основи наукового вивчення прапорів, яке згодом розвинулося в особну спеціальну історичну дисципліну – прапорознавство або вексилологію.

---

* Савчук Юрій Костянтинович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

Дана історіографічна праця, що має риси *in memoria*, покликана визначити місце та роль згаданої «Заметки...» у розгалуженому нині процесі вивчення козацьких прапорів реєстрових полків XVIII ст.

Перш ніж перейти до аналізу самої розвідки, вважаємо за доцільне розглянути питання її авторства. Цілком імовірно ним є видатний український історик Олександр Лазаревський – один з найперших дослідників Гетьманату, співзасновник та один з найближчих співробітників «Киевской старины». Він був подвижником архівної праці, увів у науковий обіг значний масив документів XVII–XVIII ст., який представив у фундаментальних працях. Разом з тим учений мав постійну практику публікації коротких заміток, які вибудовувалися навколо одного або кількох споріднених архівних документів. Такі «мікроісторії», очевидно, перебували на маргінесі його масштабних та магістральних досліджень. Однак важливість, самотність, першість у постановці наукової проблеми, історичні цікавинки та сюжетні родзинки окремих тем та документів не могли залишити дослідника байдужим. Прикладом такої публікації може слугувати повідомлення Олександра Лазаревського у «Киевской старине» за 1882 р. під назвою «Гетманские клейноды». Історик незвично завершує публікацію архівного документа інтригуючим міркуванням: «Интересно бы получить сведения о том, куда девались эти “клейноды”»³. Із «Заметкою...» їх споріднює не тільки тематика, формат, а й стиль подачі матеріалу.

Пошук аргументованої відповіді на питання щодо авторства твору спонукає звернути увагу на ще один важливий момент: повна назва історичної розвідки має підзаголовок «(К рисунку)». Ретельно проаналізувавши та дослідивши іконографічний матеріал, опублікований у згаданому журналі, авторитетна дослідниця «Киевской старины» Марина Палієнко дійшла висновку, що «ініціатором систематичної публікації в «Киевской старине» іконографічного матеріалу був О.М. Лазаревський, який одним з перших оцінив джерельне, історико-пізнавальне значення українського живопису»⁴. Підсумовуючи вище викладене, вважаємо, що є достатньо, нехай опосередкованих, підстав пов'язувати першу розвідку у вивченні козацьких прапорів з ім'ям Олександра Лазаревського⁵.

Як відомо, об'єктивними критеріями історичних заслуг наукової праці є першість у висвітленні тієї чи іншої проблематики та залучення у науковий обіг невідомих раніше джерел. Зазначене – головний, але не єдиний позитив згаданої піонерської розвідки. Досліднику вдалося у межах виявленого архівного матеріалу пунктирно означити еволюцію прапорів городових полків першої половини XVIII ст. Попри очевидну фрагментарність наведених фактів, що торкалися прапорничої традиції тільки двох реєстрових полків – Полтавського та Лубенського, автор наважився на певні узагальнення, які навів у кінці тексту. Понад століття вони формували наше уявлення про козацькі прапори Збройних сил Гетьманату у XVIII ст.

Інший вагомий здобуток, що увічнив дану розвідку, – публікація особливо цінного зображення та опису Національного герба – козака з мушкетом, який лубенський полковник Іван Кулябка мав намір розмістити на сотенних прапорах полку. Це одне з трьох⁶ відомих графічних зображень герба Нації, які походять з XVIII ст.

«Заметка...» стала першою ластівкою у дослідженні збережених прапорів Гетьманату – вкрай рідкісних артефактів у музейних колекціях. Автор умістив опис козацького знамена, яке наступними поколіннями дослідників атрибутоване як сотенне Лубенського полку. Представлений детальний опис прапора із зазначенням розмірів став відправною точкою цілої низки подальших студій та важливим фактором ідентифікації знамена у майбутньому. Також у статті опубліковано малюнок⁷ та цінні відомості про місце зберігання прапора Домонтовської сотні Переяславського полку. На жаль, ця унікальна пам'ятка на сьогодні втрачена.

Наріжним каменем майбутніх прапорознавчих студій стало системне спостереження Олександра Лазаревського, щодо сталого і взаємопов'язаного зображення відповідних емблем на сотенних прапорах городових полків. Вчений у прикінцевих висновках слушно акцентував: «На знаменах изображались: с одной стороны – «национальный герб», т. е. козак с мушкетом и саблей, а на другой – полковой или сотенный гербы. При этом заметим, что изображения последних сохранились на оттисках сотенных и ратушных печатей»⁸.

Безумовною заслугою автора є також спроба аналізу, класифікації та інтерпретації історичної термінології, яка розкривала функції та статус козацьких прапорів.

Разом з тим, прогалини у джерелах, наукова цілина тематики, на чому автор наголошував у першому вступному реченні своєї розвідки: «Мы почти вовсе не имеем печатных сведений о козацких знаменах» – не могли не спричинити окремих огріхів. Одним з них є творення міфу, ґрунтованого на поодинокому факті, про те, що «до половины XVIII ст. козацьи знамена изготовлялись на деньги, собираемые для этого с шинкарей и «бражниц», которые за это увольнялись от других «общенародных» повинностей»⁹.

Завершуючи побіжний огляд піонерської праці з історії козацьких прапорів, ще раз акцентуємо на обставинах її появи та історичному значенні для подальшого розвитку наукових досліджень з даної тематики. На необробленість дослідницького поля української вексилології наприкінці XIX – початку XX ст. промовисто свідчить той факт, що серед 6251 публікації у 92 томах «Киевской старины»¹⁰, які побачили світ упродовж 25 років, «Заметка о козацких знаменах» була *єдиним дослідженням*¹¹ у сфері вивчення прапорів загалом і козацьких зокрема.

Наступна публікація, пов'язана з окресленим у «Заметке...» предметом дослідження, з'явилася через сто (sic!) років¹² – 1990 р.¹³ Галина Ярова – автор музейної розвідки здійснила перше спеціальне і ґрунтовне дослідження сотенного прапора Лубенського полку¹⁴ – безцінного раритету¹⁵, що зберігся у колекції Державного історичного музею УРСР¹⁶. Дослідниця зуміла зібрати великий фактичний матеріал та досить повно простежити «біографію» реліквії. Щодо атрибуції пам'ятки, то музейник традиційно розглядала домінуючою версію про належність прапора Сенчанській сотні. Разом з тим Галина Ярова уникнула авторського трактування низки стержневих питань. Зокрема поза увагою залишилося найбільш проблемне питання загадкового зображення булави (перначи), що доповнювало малюнок хреста, розміщеного на зворотній стороні знамена¹⁷.

Новий етап у розгортанні напрямку дослідження прапорів городових полків Гетьманату, започаткованого у 1890 р. автором «Заметки...», розгортається у другій половині 90-х рр. ХХ ст. Його початкує невелика наукова розвідка під дещо претензійною та надто загальною назвою «Прапорництво у Гетьманщині»¹⁸ В. Стафійчука. У ній історик оприлюднив висліди власного вивчення козацьких прапорів реєстрових полків середини ХVIII ст. Підставою для висновків став аналіз (за підрахунками автора) «9 одиниць зберігання, більше 20 документів»¹⁹. Щоправда, зміст самих архівних документів не був розкритий²⁰. Згадана праця стала своєрідним розширенням дослідницького формату «Заметки...», якій багато у чому уподібнюється. Передусім структурно: так само завершується нумерованими тезами прикінцевих висновків, у яких помітні виразні паралелі з публікацією у «Киевской старине». Зокрема, на основі введених в обіг нових джерел, В. Остафійчук уточнює, доповнює та дещо розширює (з п'яти до восьми) попередні підсумкові тези автора «Заметки...». Кроком уперед у порівнянні з розвідкою кінця ХІХ ст. стали такі наукові здобутки:

- уточнення деяких аспектів функціонування сотенних прапорів;
- виявлення ордера гетьмана Кирила Розумовського від 18 березня 1755 р.²¹, який зобов'язував зображати на сотенних прапорах Національний герб – козак з мушкетом та регламентував оздоблення прапорів відповідними гербами;
- з'ясування процедури виготовлення та ремонту прапорів;
- встановлення способу фінансування нових сотенних прапорів, яке здійснювалося централізовано коштом Генерального скарбу;
- представлення відомостей про прапори інших козацьких підрозділів, зокрема жолдацьких команд.

Цього ж року доповнений та значно розширений текст аналізованої вище праці під зміненою назвою був опублікований у віснику Українського геральдичного товариства «Знак»²². Примітною ознакою нової редакції тексту стало його джерельне наповнення, що є беззаперечною заслугою розвідки. Загалом публікація містить ті чи інші відомості щодо прапорничої

традиції шести сотень Ніжинського полку, однієї Переяславського, значка, що був при генеральному осавулові Ф. Лисенку у Хотинському поході, жолдацьких команд та полкових знамена і значка того ж таки Переяславського полку. Наведені цитати архівних документів з відповідним науковим апаратом додали як аргументованості, так і наукової ваги декларованим авторським висновкам.

Разом з тим, розширення дослідницького поля було занадто малим, аби відтворити цілісну мозаїку козацького прапоротворення Гетьманату середини XVIII ст. Принагідно відзначимо, що останній об'єднував десять реєстрових полків, загальна чисельність сотень у яких сягала близько 170 одиниць. Більшість слушних висновків, опертих на незначний корпус архівних документів, при екстраполяції на загальнодержавний масштаб потребувала для своєї переконливості ширшого джерельного фундаменту. Окрім того, спроба дослідника проаналізувати та узагальнити деякі статистичні дані, як наприклад, щодо використання тієї чи іншої термінології, гатунків та кольорів матерії, з якої виготовлялися прапори, тих чи інших прапорових барв видається цілком передчасною.

Завдання всеохоплюючої реконструкції цілісного історичного полотна козацького прапоротворення українського Гетьманату середини XVIII ст. постало на порядку денному вексилологічних досліджень на порозі XXI століття. Вперше про ротачію сотенних і полкових прапорів реєстрових полків середини XVIII ст., як про масштабну реформу у межах всього Гетьманату, автором цих рядків було заявлено у 2000 р.²³ Було визначено строки її перебігу, головні ознаки: масштабність, уніфікація емблематичного ряду, централізоване фінансування, спільна правова база. Результати всебічного вивчення сотенних та полкових прапорів Гетьманату другої половини XVIII ст., виготовлених згідно з приписами гетьманського ордеру від 8 березня 1755 р., знайшли висвітлення у 2002–2015 рр. у циклі публікацій. Комплексне дослідження опиралося на спільну методологію та схему викладу матеріалу. Дев'ятьма публікаціями загальним обсягом близько восьми друкованих аркушів було охоплено всі десять реєстрових полків: Гадяцький²⁴, Київ-

ський²⁵, Лубенський²⁶, Миргородський, Ніжинський²⁷, Переяславський²⁸, Полтавський, Прилуцький²⁹, Стародубський³⁰ та Чернігівський³¹. Прапорничій традиції кожного реєстрового полку присвячувалася окрема стаття. Виняток склала об'єднана публікація щодо еволюції прапорничих традицій Миргородського та Полтавського полків³², у яких не вдалося виявити та дослідити жодного успішного випадку ротації сотенних прапорів у другій половині XVIII ст. на підставі засадничого ордеру Кирила Розумовського від 8 березня 1755 р. Загалом вдалося виявити та описати 54 випадки ротації сотенних прапорів у восьми городових полках, що становило 33% відсотки від загальної кількості сотень усіх десяти полків Гетьманату.

Окрім того у зазначений період окремою розвідкою оприлюднені нові відомості щодо сотенного прапора Лубенського полку – раритету Національного музею історії України, які були виявлені під час його реставрації у 2009 р.³³. Завдяки реставраційному втручання музейна пам'ятка розкрила свої багатвікові таємниці. Зокрема було встановлено, що зі зворотного боку прапора мало місце нашарування сучасних одне одному зображень. Поєднання «польових» досліджень з більш поглибленим текстологічним аналізом архівних матеріалів (вперше оприлюднених ще наприкінці XIX ст.), здійсненим в іншій публікації автора³⁴, дозволило вийти на новий рівень дослідження сотенного прапора Лубенського полку, прояснити історичний контекст та змодельовати гіпотетичний перебіг подій щодо обставин його творення.

Окремий аспект наукової ваги «Заметки...» проявляється у широкому її використанні у дослідженнях суміжних спеціальних дисциплін. Зокрема сфрагістики та геральдики³⁵.

Аналізуючи історичне значення «Заметки...» не можна не згадати, що наведені у статті витяги з документів та опублікований ілюстративний матеріал згодом склали вагомий арсенал наукової аргументації під час дискусії щодо національних гербових відзнак та прапорових барв у працях з української державної геральдики та прапорництва. Під цим оглядом однією з перших є робота Георгія Нарбута та Вадима Модзалевського, що побачила світ у буремному для української історії 1918 р.³⁶.

Великою мірою історичні відомості, запозичені з публікації у «Киевской старине» і доволі розлого цитовані Г. Нарбутом та В. Модзалевським під час розгляду історичних емблем – можливих претендентів на державний герб України, спричинилися до твердого переконання авторитетних знавців української геральдики у тому, що «більше всього має за собою права з боку історичного, як гербова емблема, – золотий (жовтий) козак з рушницею на блакитному полі»³⁷.

Широко використовувалися матеріали «Заметки...» й у полеміці про національну символіку під час національного відродження наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. З потужного пласту наукової та науково-популярної літератури з даної тематики адресуємо до кількох найбільш суспільно резонансних публікацій того часу. Зокрема джерельний потенціал «Заметки...» використано у працях А. Гречила³⁸, К. Гломозди та Д. Яневського³⁹.

Окрему сторінку в історіографічному літописі першої публікації з українського прапорознавства становить історична література діаспори. Питання прапорничих традицій українського козацтва, історія національного прапора завжди живили науковий інтерес українських вчених на еміграції. Здебільшого вексилологічні та геральдичні праці не обходилися без історичного матеріалу, який став науковим надбанням ще наприкінці ХІХ ст. Принагідно згадаємо тільки кілька з них⁴⁰.

Підсумовуючи наш короткий історіографічний огляд, присвячений 125-літтю першої публікації з українського прапорознавства загалом і козацького зокрема, відзначимо неабияке наукове довголіття «Заметки...». Понад сто років остання перебувала у фокусі дослідницької уваги дослідників спеціальних історичних дисциплін та істориків козацтва. Зазначена публікація стала відправною точкою цілого напрямку досліджень сотенних та полкових прапорів реєстрових полків середини ХVІІІ ст. Гетьманату, яким уповні судилося розвинутися тільки на рубежі ХХ–ХХІ століть.

¹ Заметка о козацких знаменах (К рисунку). // Киевская старина. – 1890. – Т. XXXI. – С. 153–157.

² До цього відомості щодо козацьких прапорів були представлені у виданнях з історії російських прапорів. Під цим кутом найбільшу цінність становить фундаментальна праця директора Палати зброї Московського кремля Лукіана Яковлєва (див.: *Яковлев Л.* Русскія старинныя знамена / Древности Россійского государства. Дополнение к III отделению. М., 1865).

³ *Л-ий, Ал.* [*Лазаревський О.*] Гетманські клейноды (1758 г.) // Киевская старина. – 1882. – Т. II. – С. 344–345.

⁴ *Палієнко М.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005. – С. 114.

⁵ На О. Лазаревського як автора «Заметки...» покликався, не надаючи жодних роз'яснень, в одній зі своїх праць дослідник В. Панченко. Див.: *Панченко В.* Козацьке прапорництво XVII–XVIII ст. // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 2 (17). – С. 119.

⁶ Окрім згаданого малюнка йдеться про споріднені між собою зображення козака з мушкетом у літописі Григорія Грабянки та «Книзі» Івана Забіли. Останнє див.: *Тисяча років української печатки.* – К., 2013. – С. 226–227.

⁷ За інформацією автора «рисунок взят из хранящегося в числе рукописей церк.-археол. музея при киевск. дух. акад. альбома доктора Делафлиза». Пор. малюнок прапора у публікації рукопису. Див.: *Де ля Фліз Д.П.* Альбоми. – К., 1996. – Т. I. – С. 127.

⁸ Заметка о козацких знаменах... – С. 156.

⁹ Там само.

¹⁰ *Палієнко М.* «Киевская старина». Систематичний покажчик змісту журналу (1882–1906). – К., 2005. – С. 436.

¹¹ У предметно-систематичний покажчик вище згаданій праці, що вимагав від дослідниці титанічної бібліографічної праці, вкрався невеличкий огріх: у гаслі «вексилологія» подано відсилку на розвідку Олександра Лазаревського «Гетманская надворная корогва», яка не є студією з прапорознавства. Див.: *Палієнко М.* «Киевская старина». Систематичний покажчик... – С. 447.

¹² Дослідниками козацької доби прапор сотні Лубенського полку, вперше згаданий і описаний у «Заметке...», інколи використовувався як ілюстративний матеріал (див.: *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 48 (кольорова вкладка)).

¹³ *Ярова Г.* Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна. – Вип. 24. – 1990. – С. 206–209; передрук: *Ярова Г.* Прапор

сотні Лубенського полку XVIII ст. / Матеріали першої республ. наук.-практичної конф. : Проблеми історії Запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці : 16-20 січня 1990. Запоріжжя. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 138–145.

¹⁴ В іншій публікації Г. Ярова робить деякі уточнення та доповнення щодо власних попередніх досліджень прапора сотні Лубенського полку. Див.: Ярова Г. Козацькі прапори XVIII ст. / Матеріали першої республ. наук.-практичної конф. : Проблеми історії Запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці : 16-20 січня 1990. Запоріжжя. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 137.

¹⁵ Це єдиний у Музейному фонді України козацький прапор XVIII ст. із зображенням Національного герба – козака з мушкетом.

¹⁶ Нині – Національний музей історії України.

¹⁷ Савчук Ю. Козацьке знамено з Національним гербом з колекції НМІУ / Тематичний збірник наукових праць: Національному музею історії України – 110. – К., 2009. – Ч. 2. – С. 264.

¹⁸ Стафійчук В. Прапорництво у Гетьманщині / Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 119–122.

¹⁹ Там само. – С. 120.

²⁰ Автор обмежився представленням загального списку джерел наприкінці публікації. Див.: Стафійчук В. Прапорництво у Гетьманщині. – С. 122.

²¹ Це одна з дат запису гетьманського ордера до канцелярських книг. У більшості випадків ордер датується 7 чи 8 березня 1755 р.

²² Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак. – 1997. – Ч. 13. – С. 6–7.

²³ Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755–1764 гг. // Материалы VIII нумизматической конф. – М., 2000. – С. 217–219.

²⁴ Савчук Ю. Сотенні прапори Гадяцького полку другої половини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2007. – Число 14. – С. 64–88.

²⁵ Савчук Ю. Ротація сотенних прапорів Київського полку у другій половині XVIII ст. // Україна у Центрально-Східній Європі. – К., 2015. – Вип. 15. – С. 418–424.

²⁶ Савчук Ю. Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні-Гетьманщині (на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.) // Україна крізь віки. – К., 2010. – С. 1073–1091.

²⁷ Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С. 54–98.

²⁸ Савчук Ю. Прапори Переяславського полку: реформування та розвиток традиції у другій половині XVIII ст.» // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 35. – С. 250–260.

²⁹ Савчук Ю. Прапорнича традиція Прилуцького полку другої половини XVIII ст. (на виробництві).

³⁰ Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2002. – Число 8–9. – Ч. 1. – С. 366–379.

³¹ Савчук Ю. Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2005. – Число 12. – Ч. 2. – С. 6–42.

³² Савчук Ю. Вексилологічний ескіз: прапорнича традиція Полтавського та Миргородського полків у середині XVIII ст.» // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2015. – Вип. 26–27. – С. 151–157.

³³ Савчук Ю. Козацьке знамено з Національним гербом з колекції НМІУ / Тематичний збірник наукових праць: Національному музею історії України – 110. – К., 2009. – С. 259–271.

³⁴ Савчук Ю. Національний герб... – С. 1075–1081.

³⁵ Так, наприклад, історик О. Однороженко опублікував вибірку архівних документів, присвячених прапорам городових полків Гетьманату середини XVIII ст. Поміж ними описи Національного – козака з мушкетом – та лубенського полкового гербів, вперше опублікованих автором «Заметки...» наприкінці XIX ст. Див.: *Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. арків, 2009.* – С. 367.

³⁶ Модзалевський В., Нарбут Г. До питання по державний герб України // Наше минуле. – 1918. – № 1. – С. 121–128.

³⁷ Там само. – С. 127.

³⁸ Гречило А. До питання про національний прапор. // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 45.

³⁹ Гломозда К., Яневський Д. Українська державно-національна символіка: особливості історичної традиції // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 1. – С. 100; *Їх же: Гербові відзнаки та*

прапорові барви України // Український історичний журнал. – 1990. – № 5. – С. 55 .

⁴⁰ Січинський В. Український тризуб і прапор. – Вінніпег, 1953. – С. 54; Климкевич Р. Християнська символіка державних інсигній України // Календар Провидіння на 1958 рік. – С. 105–115 (див.: Розділ 4. Історичні прапори. – С. 114); Його ж: Прапорництво українського городового козацтва // Українське козацтво. – 1971. – Ч. 3 (17). – С. 24–29.

The article examines the historiography of the formation and development of flag tradition of Cossack regiment Hetmanate middle of the XVIII century. This historiography study is the final publication of a series of scientific articles dealing with the genesis and reform of the armed forces flag tradition Hetmanate the second half of the XVIII century.

Keywords: *historiography, Hetmanate, reform, flag, banner.*